

Gdańsk 2025, nr 52

Marion Brandt

Uniwersytet Gdański, Wydział Filologiczny / University of Gdańsk, Faculty of Languages

<https://orcid.org/0000-0003-0037-4419>

Pożegnanie z republiką. Komentarze na temat zmiany ustroju politycznego Gdańska po 1793 r. w literaturze niemieckojęzycznej

<https://doi.org/10.26881/sgg.2025.52.02>

Artykuł analizuje, w jaki sposób współcześni pisarze niemieccy połączyli komentarze na temat zajęcia Gdańska przez Prusy z refleksjami nad jego ustrojem politycznym. Autor *Briefe über Danzig* (1794) Carl B. Feyerabend oraz August Graf von Lehndorff uważali, że absolutyzm oświeceniowy państwa pruskiego stanowi dla obywateli Gdańska lepszy system niż rządy republikańskie do 1793 r. Johannes Daniel Falk w powieści autobiograficznej *Leben, wunderbare Reisen und Irrfahrten des Johannes von der Ostsee* (1805) opowiedział się natomiast za wolną republiką. Prezentowane tu opinie można odczytać jako część dyskusji o idealnym państwie, prowadzonej w kontekście rewolucji francuskiej.

Słowa kluczowe: Gdańsk w literaturze XVIII w., literatura niemiecka

Farewell to the Republic. Commentaries on the Change of the Political System of Gdańsk after 1793 in German-Language Literature. The present article analyses how contemporary German authors connected comments on the Prussian capture of Danzig in 1793 with an reflection about the ideal form of government. While the anonymous author of *Briefe über Danzig* (1794), Carl B. Feyerabend and August Graf von Lehndorff prefer the enlightened absolutism of the Prussian state to the republican government, Johannes Daniel Falk defends republicanism against the Prussian order in his autobiographical novel *Leben, wunderbare Reisen und Irrfahrten des Johannes von der Ostsee* (1805). The presented opinions can be regarded as a part of a discussion about the ideal form of government, which took place in the context of the French Revolution.

Keywords: Gdańsk in 18th century literature, German literature

Zajęcie Gdańska przez Prusy w 1793 r. położyło kres nie tylko politycznej niezależności miasta w ramach I Rzeczypospolitej, ale także republikańskiej formie rządów¹. Władzę w mieście sprawowała do tego roku Szeroka Rada, reprezentująca patrycjuszy, kupców i rzemieślników. Składała się z Rady Miejskiej (burmistrzów i rajców), Ławy Miejskiej oraz Rady Stu (100 mężczyzn mianowanych dożywotnio, reprezentujących cztery kwartały miasta). Pod pruską władzą sposób sprawowania władzy zmienił się zasadniczo: stworzono magistrat (zarząd miasta)

¹ Artykuł stanowi nieco zmienioną i zaktualizowaną wersję publikacji Marion Brandt (2015): Abschied von der Republik. Kommentare zur Preußischwerdung Danzigs in der deutschsprachigen Literatur um 1800. *Convivium. Germanistisches Jahrbuch Polen*, 265–276.

podlegający Królewskiej Kameroni Wojny i Domen w Kwidzynie. Na czele magistratu stał prezydent miasta mianowany przez króla pruskiego, a wybór członków zatwierdzało Generalne Dyrektorium w Berlinie. Dopiero po dziesięcioletniej walce udało się gdańszczanom na nowo stworzyć reprezentację obywateli miasta w formie wybieralnej przez kupców i rzemieślników Rady Miejskiej, pełniącej jednak przede wszystkim już tylko funkcję doradczą (BIERNAT 1993: 26–34, GLIŃSKI b.d.).

Zmianę ustroju politycznego Gdańska w 1793 r. skomentowało kilku niemieckojęzycznych autorów w dziennikach z podróży z końca XVIII w., a pochodzący z Gdańska pisarz Johannes Daniel Falk odniósł się do niej w powieści *Leben, wunderbare Reisen und Irrfahrten des Johannes von der Ostsee* [Życie, cudowne podróże i odyseje Jana znad Bałtyku] z 1805 r. Celem niniejszego eseju jest charakterystyka, porównanie i poddanie ocenie tych komentarzy w kontekście ich historycznych uwarunkowań.

Dzienniki z podróży

Briefe über Danzig [Listy o Gdańsku], opublikowane anonimowo w Berlinie w 1794 r., zostały włączone do niniejszego opracowania podobnie jak do innych publikacji poświęconych literaturze podróżniczej o Gdańsku (GOLEC 1998: 83–85, SAMP 1991: 57), choć nie stanowią relacji z podróży w ścisłym tego słowa znaczeniu. Autor, który do dziś nie został zidentyfikowany, w przedmowie przedstawia siebie jako „dobrego i pocziwego obywatela tego miasta” (BRIEFE 1794: przedmowa, b.n.). Może to stanowić kamuflaż, ale jego uwagi o Gdańsku ujawniają szczegółową wiedzę, w tym o sytuacji finansowej poszczególnych instytucji miejskich. Często pisze też „my” i „nasze miasto”, odnosząc się do Gdańska i jego obywateli (BRIEFE 1794: 53). Niewykluczone, że chciał pozostać anonimowy ze względu na swoje poglądy polityczne, gdyż celem jego pisma jest przekonanie gdańszczan do nowego pruskiego rządu i „osłabienie ślepego przywiązania gdańszczan do ich starej formy rządów – która obecnie jest dla nich bardziej szkodliwa niż pożyteczna” (BRIEFE 1794: przedmowa, b.n.). Opisuje między innymi „charakter mieszkańców” Gdańska, którego „pierwszymi składnikami [...] są zmysł wolności i związana z nią preferencja dla republikańskiej formy rządów” (BRIEFE 1794: 53). Te szczególne cechy pozwoliły im przez tak długi czas wytrwale opierać się Prusom. Autor dodaje jednak, że gdańszczanie kierowali się „zgubnymi zasadami źle rozumianej wolności i równości” i tolerowali niesprawiedliwość społeczną w swoim mieście pod „pozorem wolności” (BRIEFE 1794: 56). Stwierdza w dziesiątym liście:

Konstytucja Gdańska była z pewnością bardzo dobrze opracowana; poszczególne siły, które miały działać na rzecz zachowania całego ciała politycznego, zostały precyzyjnie obliczone; państwo na dodatek było małe i wszelkie nieprawidłowości łatwo zauważalne; a jednak i tutaj republikańska forma rządów tak łatwo uległa degeneracji! Co stanie się więc dopiero z wielkimi republikami? (BRIEFE 1794: 80)

Zatem republikanizm, który autor zasadniczo oceniał pozytywnie, był w jego oczach nadużywany w Gdańsku, ponieważ zamiast sprawiedliwości panowała tu samowola. Ostatnie zdanie o wielkich republikach świadczy o tym, że tymi rozważaniami autor wpisuje się w dyskusję na temat republikańskiej formy rządów, które toczyły się w kontekście rewolucji francuskiej. Sugeruje to również powielane przez autora twierdzenie, którym Prusy legitymizowały zajęcie

Gdańska, a mianowicie, że miasto przyjęło niejakiego „Monsieur Garniera”, który „należał do francuskiej propagandy” i podobno pisał „stąd buntownicze listy do Berlina i innych pruskich regionów [...]”².

Listy o Gdańsku zawierają nie tylko refleksje na temat republikanizmu, ale także odniesienia do koniecznych reform oraz rady dla przyszłej administracji miasta. Autor chce: „dać tym, którzy mają wnieść wkład do nowej konstytucji państwowej, zgodnie z moimi ograniczonymi spostrzeżeniami, kilka wskazówek, jak i gdzie mogą one faktycznie coś poprawić” (BRIEFE 1794: przedmowa, b. n.). Podsuwa nowym władcom zalecenia, które powinni wziąć sobie do serca, i wymienia wszelkiego rodzaju niedociągnięcia, które należy naprawić, na przykład w instytucjach publicznych, takich jak: sierociniec i przytułek dla ubogich, szpitale, więzienia i szkoły. Informuje również o sytuacji finansowej duchowieństwa, kupców i uczonych, o porządku wewnętrznym i stanie ulic. Przedstawiając sugestie dotyczące reform poszczególnych instytucji, wielokrotnie wyraża przekonanie, że ich sytuacja ulegnie poprawie pod rządami nowego pruskiego rządu.

Relację z podróży, przedstawiającą początki pruskiego panowania nad Gdańskiem, napisał Carl B. Feyerabend, o którym wiadomo nieco więcej niż o autorze *Listów o Gdańsku*. Urodził się około 1765 r. w Gdańsku w niezamożnej rodzinie. Po studiach w Królewcu pracował dla rosyjskiego generała w Inflantach najpierw jako nauczyciel domowy, a następnie adiutant. Pod koniec XVIII w. był nauczycielem w szkole przy kościele Mariackim w Gdańsku. Napisał *Cosmopolitische Briefe ueber die Geschichte des russischen Reiches* [Listy kosmopolityczne o historii Imperium Rosyjskiego] (1803–1804), *Geschichte des polnischen Staates von seiner Entstehung an bis zu seiner neuesten Wiederherstellung* [Historia państwa polskiego od jego powstania do jego najnowszego odtworzenia] (1809), a także dramaty i podręczniki (GOLEC 1998: 85). W latach 1798–1803 opublikował anonimowo cztery tomy relacji z podróży przez Europę Północno-Wschodnią pt. *Kosmopolitische Wanderungen durch Preußen, Liefland, Kurland, Litthauen, Vollhynien, Podolien, Gallizien und Schlesien, in den Jahren 1795–1797. In Briefen an einen Freund* [Kosmopolityczne wędrówki przez Prusy, Inflanty, Kurlandię, Litwę, Wołyń, Podole, Galicję i Śląsk w latach 1795–1797. W listach do przyjaciela] (Gdańsk 1798). Relacja o Gdańsku znajduje się tu w pierwszym tomie.

Feyerabend pisze w nim o „wściekłości, która ogarniała gdańszczanina, gdy tylko padała nazwa Prusak” (1798: 98) oraz o „promyku nadziei” dla mieszkańców Gdańska, gdy Tadeusz Kościuszko „zbyt krótko dla szczęścia Polski odgrywał swoją bohaterską rolę, a dumna Katarzyna zadrżała po raz pierwszy”. Podczas polskiego powstania gdańszczanie „widzieli siebie oczami duszy już uwolnionych spod władzy Prusaków” (1798: 113). Dla Feyerabenda nienawiść do Prusaków była całkiem zrozumiała, ponieważ ci nie tylko znacznie zaszkadzili gdańskiemu handlowi po pierwszym rozbiórze Polski, lecz ich zachowanie po zajęciu miasta było „hańbą”: „brutalni, jak niektórzy ich bracia nad Renem wobec klubistów³ we Frankfurcie i Moguncji” (1798: 106).

² Gotthilf Löschin pisze, że miasto wydalilo Joh. Josepha Garniera do Berlina po przeprowadzeniu odpowiedniego śledztwa, więc oskarżenie, że go „chroniło”, nie było prawdziwe (LÖSCHIN 1823: 257).

³ Klubiści – członkowie klubów jakobinów, tu: członkowie rewolucyjnego rządu Republiki Moguncji w 1793 r.

Feyerabend potępia rozbiory Polski, za które – jego zdaniem – odpowiedzialne były jednak nie Prusy, lecz caryca Katarzyna II; swoją cegiełkę dołożyli według niego także polska szlachta i duchowieństwo (por. GOLEC 1998: 86). Ponieważ opisuje siebie jako wroga tyranii, który jest „oburzony nadużywanymi prawami ludzkości” i uważa prawa człowieka za „święte i niezmiennie” (FEYERABEND 1798: 48), może zdziwić czytelnika, że ostatecznie opowiada się za ustrojem pruskim. Chwali co prawda gdańską „arystokratyczno-republikańską formę rządów” (FEYERABEND 1798: 51), pisząc: „Konstytucja, na której opierała się poprzednia forma rządów tego miasta, miała tak niewiele nagannych cech, że pod wieloma względami zasługiwała na miano wzorowej”, ale „była jednak często powierzana rękom, które jej nadużywały” (FEYERABEND 1798: 54 i n.). Arbitralność, dysproporcje w podatkach, interesowność i korupcja doprowadziły do wzrostu luksusu z jednej strony i nędzy społecznej z drugiej.

Feyerabend liczy na to, że nowy rząd będzie „starał się zapobiec wcześniejszym niesprawiedliwościom” (1798: 59) i wierzy, że stany społeczne będą się teraz zbliżać do siebie, ponieważ wszyscy mieszkańcy miasta staną się równymi obywatelami. Oto cytat, który podsumowuje jego pogląd:

Gdańszczanin zawsze z entuzjazmem prawił o nieograniczonym swym szczęściu bycia republikaninem. [...] A kiedy Prusacy pojawili się przed bramą, zaczęto krzyczeć – utracimy naszą wolność. Staniemy się niewolnikami! – Kochani mieszczenie, nie miejcie tego za złe uczciwemu człowiekowi, który tak mówi, jak mu to dyktuje serce: wasza słynna wolność była w dużej mierze tylko m r z o n k ą, a owo zapowiadane przez was n i e w o l n i c t w o dało wam szansę i widoki na lepsze czasy (FEYERABEND 1798: 62, przeł. SAMP 1991: 103).

Trzecim autorem dziennika podróży, którego tu uwzględniam, był hrabia August Leopold von Lehndorff-Bandels (1771–1820), właściciel kilku majątków w Prusach Zachodnich i Wschodnich. W wydanym anonimowo dzienniku podróży *Meine Reise ins blaue Ländchen, nebst Bemerkungen über Danzig. In Briefen an einen Freund* [Moja podróż do błękitnego kraiku wraz z uwagami o Gdańsku. W listach do przyjaciela] (Danzig 1799) wypowiada się o rządzie gdańskim, podobnie jak autor *Listów o Gdańsku* i Carl B. Feyerabend. Miasto tak naprawdę nie było już w jego oczach republiką:

Kto tylko zna dawną Republikę Gdańską, zgodzi się jednak ze mną, że ta wynoszona pod niebiosa wolność i niezależność były tylko ułudą, że panował tu despotyzm, a stronnictwo wypędziła sprawiedliwość. Gdańsk był państwem o niewielkiej powierzchni każdy błąd był widoczny jak na dłoni, a mimo to stopniowo zanikała republikańska forma rządów: władza i bogactwo dostały się w ręce nielicznych rodzin, a stąd wytworzył się nieszczęsny nepotyzm, a demokracja zaczęła przekształcać się w arystokrację (LEHNDORFF-BANDELS 1799: 139, przeł. SACHA 2023).

Analizowane tu dzienniki podróży świadczą o tym, że ich autorzy spotykali się z niechęcią dużej części społeczności gdańskiej do pruskiego panowania i narzuconej miastu konstytucji ustrojowej Prus. Podróżnicy polemizowali ze stanowiskiem gdańszczan, uważając pruski abso-lutyzm oświecony za lepszy sposób na zagwarantowanie sprawiedliwości społecznej i równości wobec prawa niż republikanizm. Nie można wykluczyć, że chcieli w ten sposób legitymizować nowe pruskie rządy, ale swoje uwagi, w których potępiali nie demokrację jako taką, lecz jej nadużycia, wpisywali w szerszą dyskusję o republikanizmie i idealnej formie rządów. Znaczenie

ich komentarzy wykracza zatem poza lokalne wydarzenia i można je traktować jako element dyskursu politycznego, który toczył się w okresie rewolucji francuskiej.

Johannes Daniel Falk: *Leben, wunderbare Reisen und Irrfahrten des Johannes von der Ostsee* [Życie, cudowne podróże i tułaczki Johanna z Bałtyku]

Urodzony w Gdańsku w 1768 r. Johannes Daniel Falk był synem perukarza. Mógł uczęszczać do Gimnazjum Akademickiego i studiować na Uniwersytecie Fryderyka w Halle dzięki stypendiom burmistrza Gdańska i innych mecenasów, którzy oczekiwali, że po skończeniu nauki powróci do Gdańska i będzie służył miastu jako pastor. Falk porzucił jednak studia teologiczne, ponieważ bardziej pociągała go literatura. Od 1797 r. aż do śmierci w 1826 r. mieszkał w Weimarze i już nigdy nie przyjechał do Gdańska. Jest dziś najbardziej znany jako twórca pedagogiki społecznej i autor kolędy *O du fröhliche...*, wśród mu współczesnych zaś zasłynął przede wszystkim jako satyryk. Według Richarda Johna Allena był ostatnim znaczącym przedstawicielem tej formy literackiej w Niemczech. Jego twórczość jest do dziś niedoceniana (DEMANDT 1999: 13). Do mało znanych dzieł Falka należy z pewnością także autofikcyjna powieść *Leben, wunderbare Reisen und Irrfahrten des Johannes von der Ostsee* z 1805 r.⁴, opowiadająca o dzieciństwie i młodości w Gdańsku od lat siedemdziesiątych XVIII w. Dzieło to, będące połączeniem powieści rozwojowej i epistolarnej, koncentruje się na doświadczeniach edukacyjnych młodego Johanna, który pochodzi z biednej rodziny rzemieślniczej i zakochuje się w dziewczynie z jednego z najbogatszych patrycjuszowskich domów w mieście. Związek między nimi cierpi nie tylko z powodu różnic społecznych, ale także z racji na nieporozumienia wynikające ze wzajemnej nieufności. Akcja powieści jest przedstawiana przez pryzmat korespondencji i dzienników. Johannes i jego ukochana Jeanette piszą do siebie listy, ta ostatnia zwierza się pisemnie swojej kuzynce, a Johannes koresponduje również ze swoim „kuzynem z Prus” (FALK 1805: 38).

Listy nadają powieści polifoniczny charakter, tworzą wieloperspektywną narrację oraz wprowadzają elementy komunikacji i dialogu podobnie jak w dramacie, co między innymi pozwala na przedstawienie kontrastujących opinii na temat pruskiej okupacji Gdańska. W dwóch przeciwstawnych wątkach powieści ścierają się dwie postawy wobec tego wydarzenia. Pierwsza z nich jest ukazana w wątku miłości między Johannesem i Jeanette, druga – w relacji między kuzynem i kuzynką, których również łączy romantyczna relacja. Ów „kuzyn z Prus” po pierwszym rozbiórze Polski jako kapitan armii pruskiej stacjonuje w pobliżu Gdańska, a następnie w 1793 r. osiedla się w mieście i poślubia swą ukochaną. Stamtąd zaprasza Johanna, który mieszka w Wiedniu, do powrotu do Gdańska, pisząc jednocześnie, że teraz musi jednak „tańczyć do naszej [Prusaka, M. B.] melodii” (FALK 1805: 239). Chociaż Johannes i Jeanette są w stanie wyjaśnić dzielące ich nieporozumienie i także zamierzają się pobrać, powrót do pruskiego Gdańska nie wchodzi dla nich w grę.

⁴ Nie była wznawiana po 1805 r., opublikowano jedynie fragmenty, np. w FALK 1886 i 1922. Powieść nie jest wspomniana w *Gedanopedii – Encyklopedii Gdańska* (Kotarski). Więcej o biografii Falka: BORZESTOWSKI 2011.

Tło historyczne opowieści o dorastaniu i miłości, czyli pruskie panowanie w regionie gdańskim (od 1772) i zajęcie miasta przez wojska pruskie, jest więc jednym z budulców fabuły. Ówczesne wydarzenia są przedstawiane z perspektywy kilku postaci, które prezentują różne postawy wobec nowych władców Gdańska. Podczas gdy Johannes postrzega koniec autonomii jako nieszczęście, to w przypadku kuzynki, zakochanej w pruskim kapitanie, według jej własnych słów wróg „zamieszkał w jej sercu” (FALK 1805: 175) na długo przed zajęciem miasta. Jej mąż, po zdobyciu Gdańska awansowany na stopień majora, skarży się na wrogość mieszczan. Donosi na przykład, że kiedy należało śpiewać w kościołach „Te Deum laudamus” na cześć rosyjskich zwycięstw podczas insurekcji kościuszkowskiej w 1794 r. nucono „Thad däum laudamus”, aby wyrazić sympatie dla Tadeusza Kościuszki (FALK 1805: 238).

W korespondencji między Johannesem a jego kuzynem krytyka Prus jest formułowana bezpośrednio. Podczas gdy kapitan legitymizuje pruską politykę wobec Polski i miasta, Johannes stara się go przekonać, że zarówno Gdańsk, jak i Polacy w regionie gdańskim mogliby dobrze żyć bez „postępu”, który Prusy im narzucają. Centralnym punktem polemiki między pruskim i gdańskim autorem korespondencji jest satyra na dzieło *Der geschlossene Handelsstaat. Ein philosophischer Entwurf als Anhang zur Rechtslehre und Probe einer künftig zu liefernden Politik*, opublikowane przez znanego filozofa Johanna Gottlieba Fichtego w 1800 r.⁵ Fichte zadedykował to pismo pruskiemu ministrowi finansów i handlu Karlowi von Struensee, przekazał je kilku pruskim ministrom oraz królowi Prus Friedrichowi Wilhelmowi, ponieważ Prusy miały być miejscem realizowania opisanego w tym tekście ideału państwa rozumu.

Falk wkłada satyrę na „zamknięte państwo handlowe”, utopię Fichtego, w usta historycznie istniejącej osoby: Samuela Ludwiga Majewskiego, pierwszego pastora w kościele św. Piotra i Pawła. Był najważniejszym patronem i nauczycielem Falka podczas jego młodości w Gdańsku⁶ oraz – według Johanna von der Ostsee, ale podobnie pisze Falk także w innym tekście⁷ – „wielkim patriotą i otwartym wrogiem każdej konstytucji, która zamienia ludzi w maszyny” (FALK 1805: 87).

We włączonym do fabuły powieści fikcyjnym dziele zatytułowanym *Etwas über die freyen deutschen Reichsstädte, in Bezug auf Fichtens geschlossenen Handelsstaat* [O wolnych niemieckich miastach Rzeszy, w nawiązaniu do zamkniętego państwa handlowego Fichtego] (FALK

⁵ Utwór ukazał się w języku polskim pod tytułem nie całkiem odpowiadającym oryginalnemu: *Zamknięte państwo handlowe. Projekt filozoficzny stanowiący suplement do teorii prawa oraz rys wstępnej polityki, którą autor zamierza przedstawić w przyszłości*. Nieścisłość dotyczy ostatniej części tytułu, w którym jest mowa o polityce, jaka powinna być w przyszłości uprawiana (FICHTE 1996: 151).

⁶ Samuel Ludwik Majewski urodził się jako syn polskiego kaznodziei w Lesznie w 1736 r., a zmarł w Gdańsku w 1801 r. Po studiach w Królewcu i Utrechcie oraz podróżach do Anglii, Francji i Szwajcarii pracował jako duchowny protestancki w Gdańsku i Petersburgu. Jego publikacje obejmują pisma religijne, takie jak psalmy i pieśni na użytek protestanckiego Kościoła reformowanego w Gdańsku (1785), a także mowy okolicznościowe, które zostały opublikowane przez Karla Benjamina Lengnicha w Lipsku w 1775 r. O znaczeniu Majewskiego jako patrona i nauczyciela Falka zob. DEMANDT 1999: 47–99. Notatki Falka z jego rozmów z Majewskim ujawniają, że ten ostatni był zagorzałym krytykiem Fryderyka Wielkiego, a Demandt przypuszcza, że na idee Falka dotyczące wolności i gdańskiego patriotyzmu wpłynęło nie tylko „hugenockie dziedzictwo” jego rodziców, ale także jego nauczyciel Majewski (DEMANDT 1999: 49 i n.).

⁷ Falk w rękopiśmiennym *Bücherkatalogus* z 1805 r., Goethe-Museum Düsseldorf, Kippenberg-Stiftung, Falk II.11, 6 i n., zob. DEMANDT 1999: 51.

1805: 88)⁸, idealne państwo jest opisane satyrycznie jako takie, które przez urzędy reguluje wszelkie życie ekonomiczne, kulturalne i społeczne. W dzisiejszym rozumieniu można by mówić o państwie opiekuńczym o cechach socjalizmu lub komunizmu. Obywatele żyjący w przedstawionym tu ustroju nie dysponują żadną własnością. Państwo nie tylko planuje dokładnie to, co jego mieszkańcy mają produkować, ale także to, czego potrzebują, aby móc im to później udostępnić. Przez swoją biurokrację reguluje również literaturę i sztukę:

[Państwo zapewnia] w obfitości jedzenie, picie, ubrania, buty i wszystko, co potrzebne. W związku z tym dokonuje najdokładniejszych obliczeń, a aby państwo nie mogło odlewać więcej świec niż potrzebuje, ani szlifować więcej okularów niż to konieczne dla nosów tych, którzy z niego drwią, ustanawia się odpowiednie kantony, w których odlewnicy świec, szlifierze okularów, szewcy, krawcy, piekarze, rzeźnicy, kowale są formalnie rekrutowani tak jak żołnierze. Poeci i artyści również mają swoją koleję. Dlatego też, jeśli młody poeta, taki jak Klopstock, lub młody malarz, taki jak Rafael, chce zostać przyjęty do kantonu malarzy lub poetów, musi najpierw złożyć podanie do inspektora kantonu. Następnie sprawdzone zostaną rejestry kantonu, a jeśli, co najgorsze, okaże się, że nie ma wolnych miejsc lub że zarówno poeci, jak i malarze są w komplecie, wnioskodawca musi przełknąć żabę i nauczyć się innego zawodu. Klopstock, na przykład, może robić rękawiczki zamiast swojej *Mesjady*; Rafael, zamiast rysunków do swoich gobelinów – poczdamską wstążkę warkoczową: i obaj, jeśli są dobrymi patriotami, już się z tym pogodzą (FALK 1805: 90f).

Ponieważ zamknięte państwo handlowe nie powinno prowadzić handlu zagranicznego, lecz uniezależnić się od rynku światowego i być gospodarczo samowystarczalne, musi samo produkować wszystko, czego potrzebuje, lub zastąpić substytutami surowce, których mu brakuje ze względu na położenie geograficzne. Na przykład zamiast kawy można używać cykorii, a kobiety mogą nosić futro niedźwiedzia zamiast soboli. Jeśli jednak państwo nie jest w stanie znaleźć substytutu potrzebnych surowców, opanowuje kraj, który je posiada. Aneksja odbywa się przy tym w całkiem „pokoju” sposób:

Jeśli jednak brak niektórych artykułów, takich jak wino, byłby zbyt uciążliwy dla niektórych osób, zwłaszcza dla tych, którzy prowadzą siedzący tryb życia, przyczyna leży jedynie w tym, że państwo rozumu nie jest jeszcze wystarczająco zamknięte. Pan Fichte nakłada zatem na nie obowiązek, aby „ulo[owało] się w swoich naturalnych granicach” (FICHTE 1996: 236), tj. w powyższym przypadku bez wahania zawłaszczyło kraje winiarskie. Ponieważ w ten sposób zawsze ma największy skarbiec wśród wszystkich swoich sąsiadów, a co za tym idzie, także największą armię w pogotowiu, to objęcie w posiadanie, jak uważa pan Fichte, nastąpi bez wielkiego rozlewu krwi i łatwo może zostać osiągnięte przez zwykłą demonstrację ze strony silniejszego wobec słabszego (FALK 1805: 91f).

Swoją satyrą na państwo pruskie, w której doprowadza do skrajności ideę zamkniętego państwa handlowego według Fichtego, podobnie jak autorzy dzienników podróży, Falk zadaje pytanie o idealną formę rządu. Jego odpowiedź wypada jednak inaczej. Podczas gdy ci pierwsi starali się przekonać gdańszczan o wyższości pruskiego porządku nad ustrojem politycznym

⁸ Określając Gdańsk jako „*freye deutsche Reichsstadt*” (dosłownie: wolne niemieckie miasto Rzeszy), Falk z jednej strony podkreśla przewagę niemieckiej kultury w tym mieście, a z drugiej – przypomina jego status w I Rzeczypospolitej, gdy Gdańsk miał daleko idącą autonomię polityczną, gospodarczą i kulturową. Porównuje tym samym sytuację Gdańska do położenia wolnych niemieckich miast Rzeszy (wymienia na przykład Norimbergę i Hamburg).

Gdańska, Falk stał się wyrazicielem krytyki Prus. Zdawał sobie również sprawę z ułomności dotychczasowych rządów i niesprawiedliwości społecznych w tym mieście, ale mimo to broni republikanizmu przed pruskim ustrojem, ponieważ ten w jego oczach oznacza brak wolności dla obywateli i zagrożenie, a nawet wojnę dla sąsiadów. Jego autofikcyjny narrator woli żyć w wolnym mieście królewskim niż w państwie urzędowo regulującym wszystkie aspekty życia swoich obywateli. Trzydzieści lat później podobne poglądy jak Falk przedstawi Johanna Schopenhauer, która z dumą określi się w *Gdańskich wspomnieniach młodości* jako „wolna republikanka” (SCHOPENHAUER 2010: 269).

Z niemieckiego przełożyła Marion Brandt

Bibliografia

Briefe über Danzig (1794), Berlin.

[FEYERABEND, Carl B.] (1798–1803): *Kosmopolitische Wanderungen durch Preußen, Liefland, Kurland, Litthauen, Vollhynien, Podolien, Gallizien und Schlesien, in den Jahren 1795–1797. In Briefen an einen Freund*, Germanien [Gdańsk].

[LEHNDORFF-BANDELS, August Leopold] (1799): *Meine Reise ins blaue Ländchen, nebst Bemerkungen über Danzig. In Briefen an einen Freund*, Danzig.

BIERNAT, Czesław (1993): Zabór Gdańska przez Prusy i prawno-ustrojowe tego konsekwencje. W: Edmund Cieślak (red.): *Historia Gdańska*, t. III/2: 1793–1815, Gdańsk, 16–37.

BORZESTOWSKI, Waldemar / Müller Natalia (2011): Johannes Falk i jego pieśń na Boże Narodzenie. W: *30 Dni*, 6: 24–29.

DEMANDT, Johannes (1999): *Johannes Daniel Falk. Sein Weg von Danzig über Halle nach Weimar (1768–1799)* (= Arbeiten zur Geschichte des Pietismus 36), Göttingen.

FALK, Johannes Daniel (1805): *Leben, wunderbare Reisen und Irrfahrten des Johannes von der Ostsee*, Tübingen: Cotta.

FALK, Johannes Daniel (1886): *Die Besitznahme Danzigs durch die Preußen am 4. April 1793: nach einem höchst seltenen Briefwechsel Johannes Daniel Falk's*, von Emil König, Rathenow.

FALK, Johannes Daniel (1922): *Jugendgeschichte des Johannes von der Ostsee und andere Geschichten*, hrsg. v. Ludwig Mahlau, Danzig.

FICHTE, Johann Gottlieb (1996): *Zamknięte państwo handlowe i inne pisma*, przeł. Paweł Dybel i in., wybrał i wstępem poprzedził Aleksander Ochocki, Warszawa, 151–244.

GLIŃSKI, Mirosław (b. d.): Rada Miejska. Okres 1793–1807. *Gedanopedia – Encyklopedia Gdańska*, URL: https://gdansk.gedanopedia.pl/gdansk/?title=RADA_MIEJSKA [dostęp: 29.03.2025].

GOLEC, Izabella (1998): Danzig zwischen der I. und III. Teilung in der deutschen Reiseliteratur. W: *1000 Jahre Danzig in der deutschen Literatur. Studien und Beiträge* (= Studia Germanica Gedanensia 5), hrsg. v. Marek Jaroszewski, Gdańsk, 77–91.

HEUFERT, Gerhard (2008): *Johannes Daniel Falk. Satiriker, Diplomat und Sozialpädagoge*, Weimar.

- KOTARSKI, Edmund (b. d.): Johannes Daniel Falk. W: *Gedanopedia – Encyklopedia Gdańska*, https://gdansk.gedanopedia.pl/gdansk/?title=FALK_JOHANNES_DANIEL,_pedagog,_pisarz,_by%C5%82y_patron_gda%C5%84skiej_ulicy [dostęp: 21.03.2025].
- LÖSCHIN, Gotthilf (1823): *Geschichte Danzigs von der ältesten bis zur neuesten Zeit. Mit beständiger Rücksicht auf Cultur der Sitten, Wissenschaften, Künste, Gewerbe und Handelszweige*, Bd. 2., 2. überarb. Aufl., Danzig, F. W. Ewert.
- SACHA, Magdalena (2023): *Gdańszczanie 1799 roku w oczach Augusta von Lehnendorffa*, wykład w Centrum Herdera Uniwersytetu Gdańskiego 13.10.2023, <https://www.youtube.com/watch?v=Vx2tI1oR7zA> [dostęp: 11.05.2025].
- SAMP, Jerzy (1991): *Gdańsk w relacjach z podróży 1772–1918* (= Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Gdańskiego. Rozprawy i Monografie 152), Gdańsk.
- SCHOPENHAUER, Johanna (2010): *Gdańskie wspomnienia młodości*, przeł. i objaśnił Tadeusz Kruszyński, Gdańsk: Słowo/Obraz Terytoria.